

Põllumeeste seltsid Eesti põllumehe vormijatena

Algo Rämmer*

Nüüdisajal üldisemalt aktsepteeritud rahvusluse kontseptsiooni järgi jagunevad rahvad tulenevalt kujunemisloost kultuur- ja riigirahvasteks.¹ Viimaste puhul on ühtsustunde aluseks poliitiline võim, teinekord ka privileegid; kultuurrahvaste teke algab ühise kultuurilise identiteedi väljakujunemisega enne poliitilise iseseisvuse saavutamist.

Eestlaste jaoks algas rahvusliku kultuuri väljaarendamine pärisorjusest vabanemisega aastatel 1816–1819 ja päädis rahvusriigi väljakuulutamise saajand hiljem. Viis esimest pärisorjuse kaotamise järgset aastakümnet kujunesid tollal veel maarahvaks kutsutud eestlaste jaoks keerukateks. Matthias Johann Eiseni tabava iseloomustuse järgi oli tegemist linnupriiuse ajaga: omati küll isiklike vabadusi, kuid majanduslik sõltuvus ei võimaldanud reeglina õigusi realiseerida, mistõttu tuli vastu võtta mõisa pakutud uued, „vabadel“ tingimustel rendilepingud. Alles 1860. aastate keskel ülevenemaaliste sotsiaal-majanduslike ümberkorralduste tuules alanud üleminek teorendilt raharendile, mis käivitas ulatuslikuma talude müügi, andis maarahvale võimaluse majandusliku sõltumatuse saavutamiseks. Teiselt poolt kohtasid aga keskvoimu soovil ette võetud ümberkorraldused talurahva seas algul isegi vastuseisu, sest talumajapidamistest saadud tulud kippusid olema napivõitu ja puudus selge ettekujutus, mil moel sissetulekuid suurendada.

Siinkohal on sobilik tsiteerida Johann Voldemar Jannseni novembris 1864 kirjutatud vastust küsimusele talude pärisestostmise mõttekusest: „Pärrismaad on tallorahva ainus tõssine põhhi ja allus; kus se pudub, on ka keige jõukam ikka nago lind oksa peal, kes omma pessa igga kewwade isse kohta peab teggema. Ma prius teeb ka rahwast täieste priiks. [– – –] agga sedda ma tean ommeti, et omma lehma lüpsa ja omma hobbust rakkendada, koggoni teine assi on, kui neid palkada. Omma pessa on omma pessa. Agga kust siis tulleb, et ka neist mitto, kel rahhakoppik taskus olleks, kahhewahhel seiswad, et ei tea, kas peawad ostma ehk mitte ostma? Minno arwades peaks ommeti igga perremees omma maad ja kohta tundma ja teadma, mis ta wäärt on, ja selle järrele siis wõtma ehk jätma.“²

Tõsi, Jannseni nõuande ilmumise ajal oli majapidamiste tasuvuse suurendamise probleemile lahendus juba olemas. Esimesed talumajapidamised olid alustanud heal järjel suurmajapidamisi eeskujuks võttes, teinekord toetuti juba ka teaduspõhisele põllumajandusele. Jannseni nõuanne annab tunnistust sellestki, et tegemist oli siiski stiihilise protsessiga. Eestis puudusid veel mujal talurahva teaduspõhisele põllumajandusele üleminekut toetanud põllumeeste ühendused. Lääne-Euroopa eeskujul ellu kutsutud põllumeeste seltside asutamine 1870. aastatel tõi kaasa talurahva majandusliku tugevnemise, millega kaasnes sotsiaalse positsiooni muutumine.

Käesolev uurimus analüüsib teaduspõhise põllumajanduse ja ühistegevuse retseptsiooni, millega seostub ka iseseisvuse väljakuulutamise ja omariikluse ülesehitamise eelduseks olnud eestlaste majandusliku sõltumatuse saavutamise teema. Lähema vaatluse all on ka teaduspõhisel põllumajandusel ja ühistegevusel põhinevate moderniseerimiskavade väljatöötamine,

* Algo Rämmer (1965), PhD, Sisekaitseakadeemia, teadur, algo.rammer@sisekaitse.ee

¹ M. Hroch. Nationalism, historical aspects of: The West. – N. J. Smelser (ed. in chief). International encyclopedia of the social & behavioral sciences. Online edition. Amsterdam etc.: Elsevier, 2001, c. 10362.

² Eesti Postimees ehk Näddalaleht : ma- ja linnarahvale, 18.11.1864, lk. 2.

mis on intensiivsemale majandamisele laialdasema ülemineku eelduseks. Kavade sisu ja elluviimise protsessi analüüsimine võimaldab välja selgitada talurahva majandusliku iseseisvumise olulisemad aspektid. Põllumeeste seltside juures tegutsenud nõuandevõrgustiku tegevuse ja ühistegevuse arenguloo vaatlemine lubab täpsemalt välja tuua talurahva poolse retseptiooniga seonduvate teemade peajooned. Ulatuslikumate uuenduste elluviimine oluks aga mõeldamatu ilma eestvedajateta – eri- ja kõrgharidusega eestlastest põllumajanduse ja ühistegevuse asjatundjateta –, mistõttu käsitletakse ka nende kujunemislugu ja tegevust.

Maakondlikud põllumeeste seltsid kui teaduspõhise põllumajanduse eestkõnelejad ja talurahvani toojad

Järjekorras kolmanda Eesti seltsina³ sai aastal 1870 tegevusloa Tartu Eesti Põllumeeste Selts (EPS, aastani 1938 oli ametlik nimetus Eesti Põllumeeste Selts Tartus). Tegemist oli üleriiklikult olulise sündmusega – tegutsemist alustas esimene talurahva põllumeeste selts Vene riigis. Tegevusloa saamist kiirendas kuulsa loodusteadlase ja Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi esimehe ja baltisaksa kogukonna liberaalsema tiiva liidri Alexander von Middendorffi toetus. Aastatel 1870–1871 kutsuti ellu maakondlikud eesti põllumeeste ühendused kõigis Lõuna-Eesti maakondades (Tartu, Pärnu, Viljandi, Võru. Harjumaa eesti põllumeeste seltsi asutamise kavatsus ei realiseerunud võimude vastuseisu tõttu).

Esimesed teadmised teaduspõhisest põllumajandusest jõudsid talurahvani mõisate, maaharitlaste või teiste talupidajate kaudu,⁴ kuid järk-järgult said peamisteks vahenduskanaliteks eesti põllumeeste seltsid. Seltsides toimunud arutelude ja vestluste käigus jõudsid talupidajateni teaduspõhise põllumajanduse põhitõed: senine kolmeväljasüsteem ja kesapõllundus tuleb asendada intensiivsema maaharimisega, kasutusele võtta väetised ja moodne maaharimistehnika, mille sümboliks kujunes pöördader. Veebruaris 1876, võttes kokku Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevuse esimest viit aastat, tões Jakobson: „70 kõnet – ma arvan, et ühtegi liiget meie seltsis ei ole, kes nende kõnedest ühe ehk teise terakese koju ei oleks viinud ja head vilja temast saanud. [– – –] Siis rääkis ta ka võõrastele meie seltsi tööst selle viie aasta sees, mis ta elus olnud, seal peetud kõnedest ja tellitud põllutööriistadest ja seemnetest ja kui suur seltsi vara praegu on.“⁵

Maaharimise intensiivistamine andis võimaluse alustada loomasööda kasvatamist, mis omakorda võimaldas võtta suuna piimakarjakasvatusele ja taludes piima väärindamisele turul kasvavat nõudlust omavateks piimatoodeteks, eelkõige võiks.⁶ Jakobsoni tegevuse mõjukust

³ Aastal 1865 olid esimeste Eesti seltsidena selle saanud laulu- ja mänguseltsid Vanemuine ja Estonia, Tartu Eesti Põllumeeste Selts sai tegevusloa 01.03.1870, Pärnu selts 03.09.1870.

⁴ J. H. Wirkhaus, Eesti puhkpillimuusika isana tuntud Väägvere kooliõpetaja David Otto Wirkhausi noorem vend, on meenutanud: „Ilmus Tartumaale Raadi valda Schleswig-Holsteinist 1864. a. sõja tõttu Klaus Pukk, kelle elukord seal väljakannatamatuks oli muutunud. Selle põlluharimise viis oli teist laadi kui meil. Oli omale vanast kodust kaasa toonud nõndanimetatud „Saksamaa saha“ (pöördadra). Mööda käies tema talust, panime tähele tema kündi, mis põllupinna vaopõhja keeras, ja nõnda umbrohtu lämmatas. Ka külvas tema punaseid loomapeete, ja söötis neid lehmadele. [– – –] Raadi mõis oli niisuguseid atru rohkem tellinud, kui temale vaja. Neist saime ühe ühehobuse-adra 7-tollilise vaolaiusega omandada augustikuul 1865. Kodu aias tegime katseid kündmisega ja harjutasime hobust. [– – –] Suvel ja sügisel nägid mehed uue adra mõju ja tulu. Vili oli jõulisem nende viljast ja umbrohtust puhtam. [– – –] Järgneval aastal levis nende atrade tarvitajate arv veelgi. Ka puupakkudega äkked varustati raudpulkadega. Kahe aasta jooksul oli ümbrus niisuguste atradega varustatud.“ (Postimees, nr. 49, 19.02.1926.)

⁵ Pärnu Eesti Põllumeeste Selts 22-sel veebruaril 1876. – Eesti Põllumees kõige eesti põllumeestele 1876, nr. 13 (juuli), lk. 100–101; EKLA 0, 55:1, lk. 262 (Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi 22.02.1876 koosoleku protokoll).

⁶ A. Käbin. C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht. Tallinn: Põllutöökoja kirjastus, 1933, lk. 77jj. Jakobsoni poolt laiemalt tutvustatud Kastre valla talupoja Maasikamäe Hansu edukas tegevus piimakarjakasvatuse ja või valmistamise vallas (soome viisi või valmistamine) tugines suuresti suuremat piimatööstust – aurumeieid – omanud Kastre mõisa omaniku Nikolai von Esseni (Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi kauaaegne varahoidja) abile ja toetusele.

näitab seegi, et nii raamatut „Teadus ja seadus põllul“ kui ka teaduspõhisele põllumajandusele ülemineku võtmeks olnud pöördatra kutsuti sageli ühesuguse nimega Jaagopsoniks.

Eesti põllumeeste liidrina nägi Jakobson talumajapidamiste arendamise peamise takistusena talurahvaseisuse õiguste piiratust. Peterburis elades ja nn. Peterburi patriootidega lävides oli Jakobson omaks võtnud veendumuse, et eestlaste olukorra parandamiseks on vaja ära kasutada keskvõimu ja baltisaksa aadelkonna vahelisi vastuolusid ja venestamispoliitikat. Eestlaste soov vähendada aadli privileege tõi kaasa aadelkonna enamiku vastuseisu. Konflikt eestlaste ja baltisakslaste vahel teravnes pärast Sakala ilmutahakkamist. Konflikti haripunktiks kujunes 1881. aastal Riias toimunud piirkondlik põllumajanduskongress, kui poliitilise iseloomu tõttu jäeti arutelult kõrvale eestlaste kaasa toodud ettepanekud väike- ja suurmajapidamiste võrdse kohtlemise kohta (kohati säilinud teorendi asendamine raharendiga, talupojaseisuse teede tegemise kohustuse asendamine seisusteülese riikliku maksuga jt.).

Jakobsoni surma järel (1882) vastuolud suur- ja väikepõllumeeste vahel suurenesid. Võimude venestamispoliitika ja eestlaste soov, et kohalikule talurahvale laieneksid üleriigiliselt kehtivad õigused, ärritas baltisakslasi. Neist radikaalsemalt meelestatud asusid eestlaste eestvedajaid süüdistama riigi poliitilise stabiilsuse kõigutamise katsetes. Vastuseisud teravnesid ning augustis 1882 taandus eestlasi ja baltisakslasi lepitada püüdnud A. v. Middendorff Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi presidendi ametikohalt.

Üleminek piimakarjakasvatusele ja või valmistamisele eeldas suuremaid investeeringuid. 1870. aastate lõpus alanud teravilja ja lina hindade langus aga vähendas majapidamiste sissetulekuid. Esialgu pehmendas teravilja ja lina müügihindade langust samal ajal kasutusele võetud pöördader, mis tõi kaasa ajutise saagikuse tõusu. Aasta-aastalt olukord aga teravnes ja 1890. aastate teisel poolel tuli tõdeda, et madalad lina- ja viljahinnad (sise-Venemaa kubermangude ja Ameerika odav teravili) olid tulnud selleks, et jääda. Kasvavad sisendite hinnad ja taimekasvatussaaduste odavad müügihinnad muutsid sissetulekute ja väljaminekute tasakaalus hoidmise järjest raskemaks. Kulude ja tulude tasakaalus hoidmise eelduseks sai oma pere tööjõu kasutamine ja ülimalt kokkuhoidlik majandamine.

Keerukates majandusoludes sattusid raskustesse väiksema sissetulekuga või liiga julgelt suuremaid kulutusi teinud majapidamised, teiste seas ka Jakobsoni Kurgja-Linnutaja talu. Talupidajate olukorra iseloomulikuks üldistuseks kujunes 1890. aastatel raskustesse sattunud põllumehe, rahvusliku liikumise tegelase, kooliõpetaja, talupidaja ja luuletaja Ado Reinvaldi omaette mõtisklusena valminud luuletus „Kuldrannake“, mis sai tuntuks hoopiski meeskoorilauluna. Selles sisalduv tõdemus, et elumere lainetel ristlev laev peab kunagi kaldani jõudma, on andnud lohutust paljudele.

Lootust olukorra paranemisele andis ka keskvõimu muutunud suhtumine põllumeeste seltsidesse. Selleks et kiirendada põllumajandusteadmiste levikut talurahva seas, töötasid võimud välja põllumeesteseltsi ülevenemaalise tüüppõhikirja, mis tõi kaasa väiksemate põllumeeste ühenduste ellukutsumise laine. Võimalus algatada väiksemaid, reeglina kihelkondlikke ühendusi paelus nii väike- kui ka suurmaapidajaid.⁷

Erinevalt peamiselt loengute ja vestluste ning näituste korraldamisega tegelenud maakondlikest ühendustest lisandus kihelkondlikul tasandil uus tegevussuund – ühistegevus, mis võimaldas tõenäoliselt oma tegevust legaliseerima varem mitteametlikult koos käinud õpiringe-seltsinguid (ühendusi).

Esimese maailmasõja eel tegutsesid põllumeeste seltsid enamikus kihelkondades, koos viie maakondliku põllumeeste seltsiga oli ühendusi kokku üle saja. Rohkem seltse – 65 – tegutses

⁷ Olgu öeldud, et ehkki eestlased ja baltisakslased hoidusid kestmalt lävimast ühenduste tasandil, omandasid mitmedki eestlased praktikantidena teadmisi eeskujulikes mõisamajapidamistes töötades. Näiteks praktiseeris Eesti põllumajanduse üheks võtmeisikuks kujunenud A. Eisenschmidt tegelikku põllutööd mitme aasta vältel (1896–1899) N. von Esseni Kastre mõisas.

Lõuna-Eestis (Liivimaa kubermangu Eesti alal), kuid 36 põllumeeste seltsi olemasolu Põhja-Eestis tunnistab sealsetegi põllumeeste aktiivsust.⁸

Järjel väikemajapidamised kui talurahvale majandusliku sõltumatuse andjad

Oma doktoritöö põhjal valminud raamatus „Väikepõllupidamine Tartu maakonnas“ (1912) on Aleksander Eisenschmidt 20. sajandi alguses põllumajanduses valitsenud olukorra kokku võtnud nii: „Olgu sellega lugu, kuidas on: kuni kõige viimase ajani on aga põllumeeste seltside koosolekud peaaegu ainukeseks abinõuks olnud, et väikepõllumeeste hulgas äratawat ja selgitawat tööd kutsetöö põllul teha. Seda tööd toetanud ja täiendanud on veel põllu töö-näituste toimepanemine, mille algatajateks ja täidesaatjateks jällegi üksikud põllumeeste seltsid on olnud.“⁹

1890. aastate keskel tõi keskvõimu muutunud suhtumine kaasa uute kihelkondlike põllumeeste seltside tekke ja varem asutatud maakondlike ühenduste tegevuse elavnemise. Murdepunktiks vanima ja arvukaima liikmeskonnaga ühenduse, Tartu EPS-i tegevuses kujunes Jaan Tõnissoni esimeheks valimine aastal 1898. Eesti rahvusliku liikumise liidrina väärtustas Tõnisson Jakobsoni välja öeldud veendumust, et eestlaste edasise sotsiaalse ja kultuurilise arengu eelduseks on majandusliku sõltumatuse saavutamine.

Esimene Eesti põllumeeste seltside saadikute kongress (mõnikord on kasutatud ka nimetust Lõuna-Eesti põllumeestepäev) toimus 1899. aastal Tartus. Eesti- ja Liivimaa kubermangudes juba tegutsenud 70 põllumeeste seltsist oli esindatud 22 seltsi 38 delegaadiga (asemikuga).

Väiksemate põllumeeste seltside kiire lisandumine tõi kaasa vajaduse koordineerida tegevusi ühenduste üleselt. Kokkusaamise eesmärgiks oli põllumeeste seltside edasiste tegevus-sihtide kindlaksmääramine ja seltside tegevust koordineeriva kogu („keskkoha“) ellukutsumine. Kongressil valitses optimistlik meeleolu. Eesti põllumeeste ühenduste arvu rohkem kui kümnekordistumine viimase viie aasta jooksul andis tunnistust talurahva kasvavast tahtest võtta ette majapidamiste ümberkorraldamine. Julgust ettevõtmise edukusse suurendas võimudepoolne soosiv suhtumine põllumajandusteadmiste levitamisega talurahva seas – luba ürituse korraldamiseks oli saadud põllutöö- ja riigimaade ministritelt.

Kongress sõnastas ühise tegevuse eesmärgina „uue eesti rahva majandusliste olude edendamise“. Tähtsamate tegevussuundadena toodi välja: „1) Põllutöö ringkondades hariduse ja teadmise laialilaotamine: kursused, kirjandus, kõned, raamatukogud, rändavad õpetajad j. m. 2) Majandusliste ettevõtete edendamine vastastikku tulekinnitamise korraldamise, ostu- ja müüma ühisuste, aiatöö-, piimatalituse ühisuste abil ja muul teel.“¹⁰

Seltside esindajad pidasid vajalikuks alustada põllumajandusliku ajakirja (Põllutööleht) väljaandmist, pikemalt arutleti ka põllutöökoolide teemal. Variantidena oli kõne all tegevuse jätkamine Põltsamaal või kooli ületoomine Tartu piirkonda. Arutelude käigus leiti, et vajalik on nii alamastme põllutöökooli jätkamine Põltsamaal kui ka keskpõllutöökooli asutamine majandus- ja teaduskeskuse lähistel Tartus (varuvariandina Põltsamaal). Põllumajandus-hariduse edendamisel oodati riigipoolset rahalist tuge põllutöökoolidele ja abi palga maks-misel instruktoritele ehk rändavatele õpetajatele.¹¹

Eesti põllumeeste seltside saadikute teine kongress (harvem kasutatud nimetus Põhja-Liivimaa ja Eestimaa põllu- ja käsitöö seltside ja ühistegeliste asutuste saadikute kongress) toimus 7.–10. juunini 1905 Tartus. Nii nagu eelmisel suurkogul, keskenduti nüüdki väike-majapidamiste edendamise võimaluste, teadmiste levitamise ja ühistegevusega seonduvatele

⁸ Põllumehe taskukalender – käsiraamat 1916. [Tallinn], 1915, lk. 119, 123.

⁹ A. Eisenschmidt. Väikepõllupidamine Tartu maakonnas. Tartu: Eesti Põllutöö-kirjanduse Ühendus, 1912, lk. 128.

¹⁰ Eesti põllutöökongress. – Postimees, nr. 139, 30.06.1899, lk. 2.

¹¹ Samas.

teemadele. Ärevate aegade tõttu olid päevakorras ka sotsiaal-majanduslikud teemad, nagu talupidajate sissetulekute vähenemine ja maatöölise ning rentnike õiguste tagamisega seotud probleemid.¹² Märtsis 1905 Vigala sündmustega alanud avalikud, teinekord vägivaldseks üle kasvanud protestid näitasid, et maarahvas on valmis oma õiguste kaitseks otsustavalt tegutsema. Sotsiaalsete vastuseisude teravnemine ja võimude soovimatus vähendada aadl-konna privileege viis 1905. aasta kevadsuvel selleni, et esimest korda tuli tõdeda talurahva ulatuslikumat poolehoidu vasakpoolsele ideoloogiale. Tõsi, liialdus oleks rääkida toetusest radikaalsetele ümberkorraldustele, sümpaatiat piirdus poolehoiuga välja pakutud maaküsimuse lahendusele. Kaks Tartu kongressi sõnavõttu – J. Tõnissoni kõne väikemajapidamiste arengust ja seda takistavatest teguritest ning Oskar Rütli ülevaade mõisa(maa)töölise ja rentnike olukorrast – avaldati Postimehes täielikult.¹³

Sündmused 1905. aasta sügisel ja talvel – vägivaldne mõisate ülevõtmine ja võimude ulatuslikud repressioonid rahutustes osalejate ja eestlaste liidrite vastu – näitasid selgelt riigivõimu soovimatust ette võtta ulatuslikumaid ümberkorraldusi. Sai selgeks, et hoolimata riigi põllumajanduspoliitika suunatusest talumajapidamiste arendamisele ei soovitagi seda, nagu oli tehtud mõnes Lääne-Euroopa riigis (Prantsusmaal) pärast suurmaamandi kaotamist. Murrang toimus ka talurahva teadvuses: jõuti veendumusele, et kiiresti on vaja olemasolevad majapidamised üle viia teaduspõhisele põllumajandusele, ja alustati sellesuunalist aktiivset tegevust.

A. Eisenschmidt on 1905. aasta järgset olukorda Eesti põllumajanduses iseloomustanud muu hulgas järgmiselt: „Püüded on olemas. Tööle on asutud. Mitmes tööhäarus tehtakse palawikusarnaselt tööd, kuid ühine eeskawa puudub. [– – –] Väikekoht, mis maksva põhjalikkuse astme juures oma väiksuse pärast weel mitte iseseiswalt elujõuline ei ole, võib elujõuliseks saada, kui terwe maa põllutöö põhjalikkuse aste tõuseb. Ja sel teel on põllutöö põhjalikumaks muutmine laialisema väikekohtade asutamise liikumise eeltingimiseks.“¹⁴

15. ja 16. jaanuaril 1911 Võrus toimunud Lõuna-Eesti põllumeeste päevaks töötas J. Tõnisson välja *agrarismi* ideoloogiale tuginenud dokumendi „Juhtmõtteid meie väikemaapidamiste edendamise kohta“, milles ta nägi eestlaste teravale maapuudusele lahendust kiiremas nn. kulturaliste väikemaapidamiste (teaduspõhist põllumajandust viljelevate väikemajapidamiste) ellukutsumises, mille läbi „... suurem hulk rahva liikmetest iseseisvateks kulturaloojateks maaharijateks tõuseb“. Tõnissoni pakutud lahendus siiski ei näinud ette tagasipöördumist kogukondliku maavalduse juurde, vaid ühiskasutus pidi toimuma ühistegevuse põhimõtteid järgides. Sõna-sõnalt: „Oma rahwa ja kodumaa tulewiku pärast tuleb meil põhjalikku väikemaapidamist oma rahwa keskel sihikindlalt edendada hakata. Üle terwe kodumaa tuleb väikemaapidamise edendamise korraldusi elule kutsuda, kellel ülesandeks on maata inimestele võimalikuks teha vastastikuse vastutuse abil maad iseseiswate põllumeestena põhjaliku harimise alla wõtta.“¹⁵

Postimehes avaldatud „Juhtmõtete“ tekstile on Tõnisson lisanud selgitava märkuse, et tal on valmimas väikemaapidamise edendamise ühisuse „põhjuskiri“, mille ta lubab peagi Postimehes avaldada. Teadaolevalt põhikirja ei avaldatud ja säärast ühendust ellu ei kutsutud (tõsi, sellesarnased ühendused majandasid peremehetuks jäänud mõisates mõned aastad hiljem, maailmasõja ja rahvuskubermangu perioodil ning omariikluse algusaastail).

Tõnissoni kava kaitsesid põllumeestepäeval eelkõige iga päev põllumeestega kokku puutunud põllumajandusliku haridusega isikud (A. Eisenschmidt, Aleksander Lilienblatt, Alfred Kalm jt.). Olulisima väiksemate majapidamiste elujõulisust näitava argumendina toodi kong-

¹² J. Eellend. Cultivating the rural citizen. Modernity, agrarianism and citizenship in late tsarist Estonia. Stockholm: Stockholm University, 2007, lk. 173–174.

¹³ Postimees, nr. 122 – nr. 125, 08.06–11.06.1905.

¹⁴ A. Eisenschmidt. Kodumaa põllutöö põhjalikumaks muutmise küsimus. Tartu, 1912.

¹⁵ Juhtmõtteid meie väikemaapidamise edendamise kohta. – Postimees, nr. 15, 20.01.1911, lk. 1; tekst on avaldatud ka väljaandes „Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat“. Tallinn, 1911, lk. 144–145.

ressil välja vajadus arvestada rahvuse arengu huvidega ja anda soovijaile põllumajandusliku ettevõtlusega alustamise võimalus: „200–300-vakamaalises talus on kõigest 60–70 vakamaad põldu. Kui ainult see harimata maa ära jaotataks, saaksime igast sarnasest talust 2–3 talukohta. Rahvas, kes nüüd välja rändama on sunnitud, võiks siis kodumaal tööd leida. Nüüd tuleb aga ette, et suurtalunikkude lastest keegi isa koha pääle jääda ei taha ja riiki välja rändavad. Meie kasvatame nii oma kulul suurele Venemaale ametnikku, kuna oma maa tühjaks jääb.“¹⁶

Tõnissoni kava kiideti kokkusaamisel heaks ülekaalukate poolthäältega (21 häält poolt, 6 vastu).¹⁷ Selline häältejaotus tõendab veenvalt maaprobleemi teravust eestlaste jaoks. Valmisolek üles näidata solidaarsust rahvuskaslastega näitab, et järjest teravamaks muutunud maaprobleem oli hakanud takistama majanduslikku iseseisvumist, mõjutades seeläbi ka eestlaste rahvuslikku arengut.

Ühistegevus kui väikemajapidamiste elujõulisuse tagatis

Esimesi väetiste, seemne ja tehnika ühisoste olid põllumeeste seltsid teinud juba 1870. aastatel, mil tehti ka esimesed katsed viia põllumajandussaadused ühiselt müügile. Need Jakobsoni eestvedamisel alanud ettevõtmised jäid harvadeks ja juhuslikeks, vaibudes tema surma järel.

Uuesti tõstis tarbainete ostu- ja saaduste müügitegevuse küsimuse üles Tartu EPS 20. sajandi algul. Seltsi juurde asutati tarbainete toimkond (1901), mis peagi (1906) vormus alaliselt tegutsevaks kaubandusosakonnaks. Osakond algatas põllumeeste jaoks olulisemate ostukaupade, nagu kunstväetised, vikatid, käiakivid jms., ühisostud. Aasta-aastalt avarduv tegevus päädis osakonna eraldumisega Tartu EPS-i koosseisust. 1909. aasta alguses tegevust alustanud Tartu Eesti Majandusühendus (EMÜ) oli Venemaa esimene talurahva majandusühendus.

Tartu EMÜ tegevuse suunajaks oli A. Eisenschmidt ja ühenduse eesmärgiks pakkuda ostjale kvaliteetset kaupa võimalikult soodsa hinnaga. Pangandustegelane Ernst Haabpiht on hiljem (1940) tõdenud, et Tartu EMÜ „[– –] kujunes paari aastaga elujõulisemaks põllutöötarbainete müügikohaks Eestis. Tä tegi maailma parimate vabrikute saadused ilma igasuguste vahetalitajateta põllumeestele kättesaadavaks, seadis sisse teadusliku kontrolli kunstsõnniku ja seemnete alal, korraldas kindla kava järele aastate jooksul väetuskatseid tegelikkude põllumeeste juures; tutvustas põllumeestele tarvilikke, seni tundmata maa-harimis-riistu; seadis sisse ühispiimatalitusi maal jne.“¹⁸

Kaubandusosakonnad kutsuti ellu teistegi põllumeeste seltside juures. Ühiskaubanduse arengut toetas Tartu EMÜ valmidus kaasata ühisostudesse teisigi ühendusi, teinekord koguni Põhja-Eestist. Tähelepanu vääriwad ka Eesti- ja Põhja-Liivimaa kubermangudes tegutsenud põllumeeste seltside vahelise kaubandusühisuse ehk nn. keskkoha ellukutsumise kavad.

Esimeseks ühistu vormis tegutsemist alustanud piimaühistuks sai aastal 1908 asutatud Imavere piimaühistu.¹⁹ Kolm aastat hiljem (1911) sai ühisusest Piimakeskühisus Estonia (PK Estonia), mille ümber koondus või tootmine ja turustamine, samuti nõuandetegevus. Et ühenduse tegevust on trükisõnas juba käsitletud,²⁰ piirdugem siinkohal vaid märkusega, et 20. sajandi algul toodeti Eestis nii hea kvaliteediga rõösakoorevõid (pariisi või) kui ka hapukoorevõid, mida turustati Peterburis ja teistes lähemates suurlinnades. Tehnoloogiliselt

¹⁶ Põllumeeste päev Võrus. 4. – Postimees, nr. 15, 20.01.1911, lk. 2.

¹⁷ Samas.

¹⁸ E. Haabpiht. Mida Carl Robert Jakobson poliitikuna, seda dr. Aleksander Eisenschmidt teadlasena ja ühistegelaseks põllumeeste organiseerimisel. – Tartu Eesti Põllumeeste Selts 1870–1940 : Tartu näitus 24.–27. augustini 1940. Tartu: Tartu Eesti Põllumeeste Selts, 1940, lk. 54.

¹⁹ Aastal 1898 ellu kutsutud Restu piimaühistu ühistuna tegevust ei alustanud (valmis ehitatud ettevõtte anti rendile).

²⁰ M. Kukk. Ühispiimatalitusest piimandusmuuseumini. – Põllumajandusmuuseumide toimetised I. [Türi]: Saara Kirjastus, 2006, lk. 42–55; Põllumajandusliku keskühisuse Estonia asutamise ja 15-aastase tegevuse ülevaade. Tallinn, 1927.

keerukama hapukoorevõi valmistamiseks vajaliku tooraine ühtlase kvaliteedi tagas Tartu Veterinaariainstituudi juures tegutsenud piimandusbakterioloogia laboratooriumis tööstuslikult toodetud hapukoorejuuretise kasutamine.

Esimene eestlaste ühispank Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus alustas tegevust 30. märtsil 1902. Seda päeva loetakse Eesti ühistegevuse alguseks ja tähistatakse Eesti ühistegevuse sünnipäevana. Oma krediidasutuse ellukutsumine võeti ette põhjusel, et aastast 1869 tegutsenud baltisakslaste hoiu-laenukassad ei olnud kuigi alid eestlastele laenama.

Aastal 1914 tegutses Eestis 104 krediidiühistut (hoiu-laenuühistut), 133 kaubandus- ja 135 piimaühistut. Aastaks 1918 oli krediidi- ja kaubandusühistute arv säilinud enam-vähem samasugusena (vastavalt 102 ja 136), piimaühistuid tegutses aga kolmandiku võrra vähem – 97.²¹

Uute kaubandus-, krediidi- ja piimaühistute kiire lisandumine tõi kaasa nende tegevuste koordineerimise vajaduse. Aastal 1911 kutsuti peaaegu samaaegselt ellu Tallinna Ühistegevuse Edendamise Selts (põhikirja kinnitas Eestimaa kuberner 12.09.1911) ja Ühisuste osakond Tartu EMÜ juures. Aastal 1913, vahetult maailmasõja eel, alustas Tallinnas tegevust ühistegevuse seltsi ja Tartu EMS ühisuste osakonna baasil moodustunud kubermangude ülene Ühistegeline Büroo, mille tegevuspiirkonnaks olid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangud (nn. Läänemere provintsid), teisisõnu kubermangud, kus kehtis Balti erikord.

Ühistegelise Büroo asutamislepingus tuuakse keskse tegevussihina välja ühistegeliste asutuste tegevuse laiendamine ja süvendamine. Juhtorganite nõukogu, juhatuse ja büroo asukohana lepiti kokku Tallinna linn. 1916. aasta augustikuu seisuga koondus büroo ümber üle 100 ühistegelise asutuse ja 50 üksikisiku.

Nõustajate institutsiooni ellukutsumine ja keskseltside teke

Nõuandetöö väärtustamisel ja instrktorite institutsiooni ellukutsumisel põllumeeste seltside juures mängis kesket rolli aastal 1900 Soomes kaheaastase Harju põllutöökooli lõpetanud Ado Johanson. Varasema ajakirjandusliku kogemusega A. Johanson sai põllutöökooli lõpetamise järel tööd Tartus ajakirja Põllumees toimetuses. Põllumehe väljaandja, põllutööriistade ja seemnekaupmees Hendrik Laas oli sajandivahetusel alustanud esimeste eestikeelsete põllumajanduskursustega. See tekitas aga mõningat vastuseisu Tartu EPS-i ja Laasi vahel. Teave teaduspõhise põllumajanduse kohta ja selle levitamine oli järjest rohkem liikumas põllumeeste seltside pädevusse, samuti kahtles Tõnisson Laasi kui üksikisiku võimekuses nii laia teemadringiga edukalt tegelda.²² Tõenäolisemaks vastuseisu põhjuseks võib siiski lugeda põllumeeste seltside soovi säilitada oma autoriteet (Tartu EPS hoidus aastani 1908 kursuste korraldamisest).

A. Johanson avaldas ajakirja Põllumees septembrinumbris avaliku kirja Eesti põllumeeste seltsidele.²³ Tekst on olemuselt programmiline kokkuvõte põllumeeste seltside lähematest ülesannetest, mis võimaldavad kiirendada üleminekut teaduspõhisele põllumajandusele. Võib oletada, et see väljendab Tõnissoni juhtimisel keskuse rollile pretendeeriva Tartu seltsi seisukohti. A. Johanson tutvustas dokumenti kaks kuud hiljem (4.11.1901) toimunud Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul.

Sakala Põllutöölehes avaldatud refereeringus tuuakse välja põllumeeste seltside kolm kesket tegevussiht: põllutöö nõuandjate (instrktorite) ametisse seadmine, põllutöökursuste korraldamine ja oma kaubamaja ehk kaubandusühisuse asutamine. (Võrdluseks: Põllumees avaldatud tekstis on lisaks nimetatutele kesksete teemadena välja toodud veel koosolekute läbiviimine eeskujulikes taludes, põllumeestele õppereiside korraldamine, katsepõldude sisseseadmine, näituste korralduse põhjalikum uuendamine.)

²¹ Ühistegelised Uudised, nr. 27/82, 04.07.1924, lk. 2.

²² A. Joandi. Ado Johanson. Eesti põllumajanduse edendaja. Tartu: Halo, 2006, lk. 63–66.

²³ A. Johanson. Avalik kiri Eesti Põllumeeste seltsidele. – Põllumees 1901, nr. 9, lk. 297–302.

A. Johanson väärtustas teadmiste kättesaadavaks tegemist põllumeestele, sest ta oli Soomes tundma õppinud sealset teadmiste nõuandesüsteemi ja oskas hinnata selle sobivust. Laiemas plaanis seostub see põllumeeste seltside üldisema aktsepteerimisega võimude poolt, mis avas juurdepääsu riikliku ja maakassa (s. t. talurahva maksuraha) toetustele. „Et ka walitsuse poolest nende toime panemist kohalistele põllumeeste seltsidele hääks on arwatud, siis piaksiwad meie põllumeeste seltsid wiibimata nende toime panemisega hakatust tegema. See on tõesti abinõu, mille waral meie põllumeeste seltsid hõlpsamine oma eesmärgile ligineda wõiwad.“²⁴

Hoolimata võimude üldiselt soosivast suhtumisest põllumajandusteadmiste levitamisse talurahva seas, oli luba kursuste korraldamiseks raske saada. Koosoleku järel alustasid viljandlased ettevalmistusi esimeste maakondlike põllutöökursuste korraldamiseks, kuid loa saamine viibis – esimesed kursused õnnestus seltsil korraldada alles aastal 1903. Kursuste läbiviimisel oli keskne roll aastast 1902 Viljandi EPS-is põllutöö instruktorina töötanud A. Johansonil. Kuuldused viljandlaste edukast ettevõtmisest levisid kiiresti. Järgmisel aastal (1904) kutsuti nad korraldama samasugust kursust naabermaakonnas Türil, kus tegutses Eestimaa kubermangu üks aktiivsemaid põllumeeste seltsi.

Kaarel Liidak on tagasisivaates (1926) 20. sajandi algust kirjeldanud kui pulbitseva tegutsemise aega: „Uue sajangu liikumisele on igal pool iseloomulikum joon – põllumehe isetegevus. Katsetegemine läheb mitmekesiseks ja elavaks: karjasõõtmine, kunstväetised, uuemad maaharimis- viisid, uued sordid. Kümned ja sajad teotsevad. Osa nende katsetegijate nimesid leiame katsete aruandeis ajakirjus, suurem jagu aga jääb teadmatuks; näeme ainult, et taludes on igal pool uut sisse seatud, talu on kasvanud – proovides, katseid tehes.“²⁵

Senini põllumajanduse peamiseks tootmissuunaks olnud teraviljakasvatuse muutus aasta-aastalt vähem tasuvaks, raudteede olemasolu ja põllumajanduse areng Venemaa mustmullavööndi piirkonnas andsid võimaluse vilja suurtes kogustes odava hinnaga sisse vedada. Olu-korda pingestas veelgi Venemaal toodetud põllumajandussaadustele kehtestatud sisseveotollid Lääne-Euroopas ja Ameerika teravilja sisseveo mahtude järjekindel suurenemine.

Tsiteerigem siin Viljandi EPS-i asutajaliikme ja pikaajalise esimehe Peeter Vendti sõnavõttu „Miks meie põllumeeste rahapung tiisikust põeb?“ ühenduse koosolekul 19. juunil 1905: „Meie külwame, endist wiisi, ikkagi palju linu, sellest hoolimata, et nende saak ja väärtus alaneb, wiime sellega põllult aineid ära, mida niisuurel hulgal tagasi tuua ei jõuta ja wiidame, lina harimise tööga, ühtlasi õige rukki külwi ja suwe wilja koristamise aja, mis meie kliima tingimiste tõttu tihti suurt kahju teeb. Waja on, heinataimede kasvatamise ja parema ja suurema karja pidamise päälle wiibimata suuremat rõhku panema hakata.“²⁶

Pöördeline 1905. aasta tõi Eesti talupidajateni arusaama võimude soovimatusest maaprobleem kiirelt lahendada. Üldisemat aktsepteerimist leidis tõdemus, et tuleb kohe alustada piimakarjakasvatuse edendamise ja kultuurheinamaade rajamisega („Kogu Eesti põllutöö tulewik kujuneb selle järele, kuidas heinamaa ja karjamaa parandusest üle saadakse,“ väidab Eisenschmidt mõned aastad hiljem ilmunud raamatus).²⁷ Samuti jõuti äratundmiseni, et igal majapidamisel on perspektiivikas tegelda suuremal või vähemal määral aiandusega. Teiselt poolt oli tegemist siiski alles uuenduste vajaduse üldisema nentimisega ja ettevalmistuste alustamisega muutusteks.

Veebruaris 1905 tutvustas Viljandi EPS-is põllutöö instruktorina töötanud A. Johanson oma kogemusi Eestimaa kubermangu põllumeeste seltside esindajate [asemike] koosolekul Raplas. Saades A. Johansonil räägitust innustust, otsustati ametisse palgata kaks kubermangu

²⁴ Mõned abinõud, mille varal meie põllumeeste seltsid hõlpsamine oma eesmärgile ligineda võivad. – Sakala, nr. 1, 3.01.1902, lk. 1–2.

²⁵ K. Liidemann. Eesti põllutöökultuuri arenemine. – Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu, 1926, lk. 430.

²⁶ Sakala, nr. 46, 23.06.1905, lk. 3–4.

²⁷ Dr. phil. Aleks. Eisenschmidt'i elulugu ja tegevus. Tema kümne-aastase surmapäeva mälestamiseks. Tartu, 1924, lk. 53.

tasandil tegutsevat instruktorit – põllutöö ja karjakasvatuse instruktor – ning ellu kutsuda nõuandetegevust koordineeriv seltsidevaheline keskoimkond. Lepingud instruktoritega sõlmiti 5. veebruaril 1907.²⁸ Lõuna-Eesti seltside vaheline keskoimkond kutsuti ellu mõned aastad hiljem (13.–14.12.1908) Pärnus Enge PMS-i korraldatud Põhja-Balti põllumeeste päeval.

Keskseltside tegevuse peajooni

Kirjeldades Tartumaa olusid 1908. aastal, tõdeb A. Eisenschmidt: „Põllutöömasinaid ja riistu on Eesti väikepõllupidajad omale viimasel ajal rohkesti juurde muretsetud. Võiks ütelda, et just paremate põllutööriistade ja masinate muretsemine viimase aastakümne jooksul Eesti väikepõllupidamisele iseloomulikuks jooneks on olnud. Mõteldagu ainult palavikusarnase vedruäkete ostmise peale, mõteldagu hoburehade ja niidumasinade laialilagunemise, peksuühisuste asutamise ja nüüd ka juba täielikumate atrade ja juurikaharimise riistade muretsemise pääle.“²⁹

Oludes, kus tuli vastu võtta majapidamise edasise arengu jaoks pöördelisi otsuseid, suurenes teadmiste tähtsus, teadmatuses tehtud või ebapädeval nõuandel (teinekord ilmus neid isegi trükisõnas) põhinenud otsusel said olla rasked tagajärjed. Üha kasvav teadmistevajadus ja nõustamisvõimaluste suurenemine süvendasid veelgi seltsidevahelist koostööd. Teiselt poolt polnud aga soovitud üle-eestilise keskseltsi ellukutsumine jätkuvalt võimalik. Aastal 1909 asutati Eesti-maa Põllumeesteseltside Keskselts, neli aastat hiljem (1913) Põhja-Balti(maa) Põllumeesteseltside Keskselts (paralleelselt kasutati nimetust Põhja-Liivimaa Põllumeesteseltside Keskselts).

Piimaühistute kiire moodustamine aastatel 1911–1913 annab tunnistust talurahva optimistlikust meelestatusest muutuse suhtes ja kaasalöömise soovist. Paraku tõi kiirustamine peagi kaasa ka tagasilöögid. Näiteks oli PK Estonia piimaühistute nõustajana tegutsenud Johan Emblik jaanuaris 1915 Valga põllumeestepäeval sunnitud tõdema, et aasta tagasi tegutsenud 160 piimaühingust on pooled oma tegevuse lõpetanud. Embliku hinnangul viisid selleni sisetülid, liiga kõrged tootmiskulud ja vähesed teadmised. Sõjaoludest tingitud raskusi hindas Emblik esimestest koguni ebaolulisemaks.³⁰ Koguteoses „Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur“ (1926) tõdeb piimanduse arengut tutvustanud Jüri Jaanhold, et kuigi andmed piimaühingute arvu kohta on periooditi ebatäpsed, tegutses suurem osa (112) Esimese maailmasõja eel ellu kutsutud ühingutest Lõuna-Eestis.³¹ Teisisõnu, enamiku piimaühingute teke on suuremal või vähemal määral seostatav Eisenschmidt juhitud Tartu EMÜ tegevusega.

Tagasilöökkide üks peamisi põhjusi, põllumeeste teadmiste ja oskuste nappus, leidis sagedast käsitlemist Põllutöölehe veergudel. Põllumajandusharidus oli keskseks ja peaaegu tervet ajakirja täitnud teemaks vahetult enne jõule (17.12.1914) ilmunud numbris. Kesksete kirjutiste autoriteks olid kolm äsja kõrghariduse omandanud nooremat põllumajandusspetsialisti: Võru maakonnaagronoom Julius Tarmisto (Grünberg), Vahi kooli juhataja T. Pool ja J. Hünerson.

Oluliseks läbimurdeks hariduse valdkonnas kujunes nn. talvekursuste korraldamine, milles J. Hünerson nägi hiljuti ametisse määratud maakonna agronoomide keskset tööülesannet. („Huvitava võimaluse põllutöö talvekursuste pidamiseks saame sel teel, kui nad jaoskonna-agronoomide juhatusel avame. Jaoskonna-agronoomide ülespidamise kuludest kannab valitsus poole, kuna teise poole kohalikud seltsid ja ühised kokku panevad. Liivimaa Põllutöö Keskseltsil on kolm jaoskonna agronoomi ametis, sellega kolme kursuse juhatajad juba käes. Kuna Keskseltsil ka teiste agronoomiliste tööjõudude arv suur on, siis ulataks neid väga mitmele kursusele eriainete õpetajaiks.“)³²

T. Pool omalt poolt pakkus välja praktikantide (harjutajate) institutsiooni sisseadmise.

²⁸ Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. Tallinn, 1911, lk. 17–19.

²⁹ A. Eisenschmidt. Väikepõllupidamine Tartu maakonnas. Tartu: Eesti Põllutööühenduse Kirjastus, 1912, lk. 38.

³⁰ Põllutööleht 1915, nr. 8, lk. 58–61.

³¹ J. Jaanhold. Piimandus. – Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu: Haridusministeerium, 1926, lk. 390.

³² Põllutööleht 1914, nr. 51/52, lk. 404.

Järgmise aasta algul selgema kuju omandanud praktikantide institutsiooni puhul oli tegemist varemgi laialdaselt kasutusel olnud tööpraktika vormis tegeliku põllutöö õppimisega suurmajapidamises, erinevus seisnes kindlate reeglite kehtestamises õppetöö kvaliteedile. Harjutustaludele olid kehtestatud kindlad nõuded, samuti pidid nad olema keskseltsi harjutustoimkonna poolt sobivaiks tunnistatud.³³ Et tagada võimalikult mitmekesiste teadmiste omandamist, jälgis harjutustoimkond koos maakonna agronoomiga pidevalt õppetöö käiku. Võib arvata, et üheks harjutustalude statuudi sisseviimise põhjuseks kujunes maailmasõja puhkemise järel tööpraktika vormis õppimise võimaluste vähenemine mõisamajapidamistes.

Hariduse olulisuse teemat sobib hästi kokku võtma Tarmisto välja toodud tõdemus haridusest kui tegurist, mis „[– –] neile, kes maamulda peidetud varandused päevavalgele peavad tooma, seda elustavat maahinge sisse puhuma, milleta kõik otsimised, kõik vaev asjatakse jäävad. Põllumajanduslike kutsehariduse osaliseks peab tulevikus saama iga peremees, iga perenaine, igaüks, kes põllumajanduses tegev tahab olla.“³⁴

Esimese maailmasõja puhkemine tõi keskseltside tegevusse mitmeid muutusi. Kuna nii riigi kui ka talumajapidamiste huvides oli põllumajandustoodangu suurema languse ärahoidmine, jäi seltside kanda põllumeeste ja võimude vahelise vahemehe roll. Seltsidelt eeldati võimaluste leidmist mobiliseeritud sõjameeste majapidamiste abistamiseks, samuti abi ja vahendustegevust sõjaolude tõttu raskelt kätte saadavate väetiste, masinate ja varuosade ning muude tootmiseks vajalike sisendite muretsemisel. Ikaldusaastatel (näiteks 1914) tuli seltsidel koostöös võimudega tegelda veel viljaseemne ja loomasööda (õlikoogid) muretsemisega Venemaa sisekubermangudest. Söödapuuduse tagajärjed avaldusid piimatoodangu langusena, mistõttu oli näiteks PK Estonia sunnitud alustama Siberi või müügi vahendamist Peterburis. Põllumeeste olukorra paranemine algas aastal 1916, kui saaduste müügihinnad hakkasid kasvama ja ilmastikuolud toetasid taimekasvatuse arendamist.

Esimese maailmasõja rinde ja sõjategevuse kiire jõudmine Lätimaa piiridesse tõi Põhja-Liivimaa keskseltsile kaasa uue ülesandena vahendustegevuse maaelanike ja sõjaväe vahel. Sõjategevus ja suuremate väekoondiste liikumine piirkonnas ja selle vahetus läheduses suurendas loomasööda ja toiduainete vajadust. Hünerson on resümeerinud: „[– –] sõjahädas annab end kohaliku omavalitsuse³⁵ puudus kibedasti tunda. Sellepärast on keskselts olude sunnil mitmesuguseid omavalitsuse majanduslisi ülesandeid täitma hakanud. Tä esindab maaelanike huvisid rekvisitsiooni- ja evakueerimise asutustes, korraldab tarbeainete kättemuretsemist ja väljajagamist, nõutab põllumeestele tööjõudu, organiseerib sõjaväele moonamüüki, kogub põllumajanduslisi arvustikuteateid, avaldab oma hääksarvamist kohalikkude hindade asjus.“³⁶

Keskseltside tegevus hariduses ja nõuandetöös

Eesti õppekeelega põllumajandusliku õppeasutuse avamisest oli räägitud juba Jakobsoni ajal (hiljem koguni eraldi koolidest igas maakonnas), kuid see jäi avamata nõude tõttu kasutada õppekeeleks vene keelt. Riigivõim väärtustas küll aasta-aastalt üha enam põllumajandusteadmiste levitamist, ent jätkuvalt lubati avada vaid üleriikliku tüüppõhikirja alusel tegutsevaid põllutöökoole.

³³ Aastal 1915 olid harjutustaludeks tunnistatud järgmised majapidamised: Päriveri talu (J. Hansen) Enge, Libatse mõis (H. Virkus) Pärnu-Jaagupi, Piistaoja talu (Mart Pool) Tori, Palu talu (Kristjan Arro) Abja, Kuigatsi mõis (J. Grünberg) Kuigatsi, Joori talu (H. Kalm) Äksi, Sojamaa talu (O. Pärlin) Sootaga, Vahi EPS katsetalu Raadi, Sae talu (M. Kiirats) Laiuse ja Laane-Teppo talu (J. Zirk) Võnnu vallas. (Põllumehe taskukalender-käsiraamat 1916. Tartu: Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi Seemnewilja toimekonna kirjastus, 1915, lk. 86.)

³⁴ Põllutööleht 1914, nr. 51/52, lk. 402.

³⁵ Mõeldud maaomavalitsuste ehk semstvode puudumist.

³⁶ Põllumehe taskukalender-käsiraamat 1917. Tartu: Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi Seemnewilja toimekonna kirjastus, 1916, lk. 119.

Leebemad keelenõuded, mis andsid võimaluse õpetada erialaaineid emakeeles, kehtisid kursuste puhul. Ehkki pikemaajaliste kursuste korraldajad üritasid õppetöö korraldamisel järgida üleriikliku põllutöökooli programmi, jättis õppetöö tase teinekord soovida.

Võimude algne leebe suhtumine kursustel õpetatava sisu osas karmistus aastal 1910, kui Läänemere kubermangude kroonumaade valitsus sulges (väidetavalt õppetöö ebarahuldava taseme tõttu) Kõos tegutsenud kolmekuulised vene õppekeelega nn. Aleksandrikooli kursused. Aastal 1913 anti samalaadne hinnang Tartus toimunud Laasi kursustele. Tõenäoliselt said Laasile saatuslikuks tagasilöögid, mis tekkisid kuuekuuliste kursuste korraldamise alustamisel.³⁷

Võimude järjest karmistuv kontroll kursuste õppetöö üle, samuti üha suurenev vajadus põllumajandushariduse järele pani põllumeeste seltsid taas aktiivsemalt tegutsema põllumajanduskooli avamise nimel. Tallinna EPS-i esimees Rudolf Allmann hindas aastal 1911 kolm vene tüüppõhikirjas sisalduvat tingimust – õpilased peavad elama kodus, õpetajad peavad valvama ka praktika üle ning õppetöö peab toimuma vene keeles – eestlaste jaoks sobimatuks. Emakeelse õppe hädavajalikkust põhjendas Allmann eestlaste kehvapoolse vene keele oskuse ja paremate põllumajandusteadmiste andmise sooviga („Ei ole kuidagi mõistlik avada õppeasutus sageli vene keelt mitte oskavate praktikutest maaharijate jaoks, kellel on vähene kirjaoskus isegi emakeeles (s. t. eesti keeles) ja kes ei ole võimelised aru saama õpetusest neile arusaamatus (vene) keeles“).³⁸

Kuna Peterburist eesti õppekeele kasutamise luba saada ei õnnestunud, otsustati alustada ettevalmistustöid vene õppekeelega põllutöökooli avamiseks. Ülevenemaalist alampõllutöökooli tüüppõhikirja järginud Aleksandrikool avati sügisel 1914 Liivimaal Kõos.³⁹ Kooli juhataja ametisse asus R. Allmann.

Vene õppekeelega alampõllutöökooli avamist võib eelkõige pidada taktikaliseks käiguks. Ajal, mil üle Vene riigi asutati agaralt rahva- ja alampõllutöökoole, oli talurahva põllutöökooli avamine parem valik kui võimalike leevenduste ootamine. Samal ajal põllutöökooli avamise katsetega olid põllumeeste seltsid alustanud pikemaajaliste kursuste korraldamisega (kahekuni viiekuulised). Esimesed nn. talvekursuste standardiks saanud kuuekuulised kursused korraldati sügistel 1912/1913 Tartus ja Vändras. Kuna mõlema kursuse lektoriteks olid Lõuna-Eesti keskseltsi instruktorid (Kristjan Arro, Hans Johani, Peeter Kallit, Lilienblatt jt.)⁴⁰, kattus ka õpetatu sisu. Kolmandad pikemaajalised kursused toimusid Võrus. Nende ellukutsujana oli keskne roll maakonna agronoomina töötanud Tarmistol. Eestimaa keskseltsi korraldatud esimene talvekursus algas novembris 1915 Lehola mõisas. Kursus jõuti korraldada ka järgmisel talvel.

Nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis edaspidi iga-aastaselt toimunud nn. põllutöö talvekursused järgisid Soome mudelit ja tuginesid üleriiklikule üheaastase (s. t. alama) põllutöökooli õppekavale. Kursused võimaldasid talupidajail omandada majapidamiste arendamiseks hädavajalikke teadmisi emakeeles ja põllutöödest vabal talvisel ajal.

Ehkki talvekursusi üritati korraldada regulaarselt ja neile anti teadlikult „enam-vähem kooli korraldus“, ei kiirustatud kooli nimetuse kasutuselevõtmisega.⁴¹ On huvitav märkida, et ehkki põllutööministeerium kinnitas aastal 1913 Vahi ja aastal 1916 Põhja-Eesti alampõllutöökoolide põhikirjad, neid koole ellu ei kutsutud.⁴² Vahil avati kaheaastane põllu- ja

³⁷ V. Sirk. Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani. Tallinn: Valgus, 1983, lk. 195, 202.

³⁸ Отчет о деѣтѣл'ности Эстлѣндского Централ'ного Сел'ско-хозѣястѣвенного Общѣства за 1910/11 год. Revel', 1912, lk. 16–17.

³⁹ [Eesti Aleksandrikooli kapitali ja Eesti põllutöökooli asjus...]. – Viljandi Teataja, nr. 44, 11.06.1912, lk. 3. Põhjalik ülevaade põllutöökoolide avamise katsetest Eestis sisaldub viidatud V. Sirgi teoses, lk. 181–196.

⁴⁰ Põllutööleht 1914, nr. 51/52, lk. 412.

⁴¹ J. Hünerson. Meie põllutöökool ja pikemad põllutöökursused. – Põllutööleht 1913, nr. 39, 25.09, lk. 308.

⁴² Ehkki Esimese maailmasõja aastatel piirangud levenesid, tingis kursuste formaadi eelistamist eestikeelse õpetuse andmise soov. Näiteks oli põllutööminister Vahi põllutöökooli põhikirja kinnitamisel (1913) lisanud ▶

aiatöökool aastal 1918, Saksa okupatsiooni aegsete ümberkorralduste käigus. Põhja-Eesti kursuste järeltulijaks võib lugeda samal aastal avatud ja pikemalt Jänedas tegutsenud Põhja-Eesti põllutöökeskkooli.⁴³

Alampõllutöökoolide õppekava järginud pikemaajalistel kursustel osales aastatel 1912–1917 umbes 400 isikut,⁴⁴ võrdluseks: Aleksandri põllutöökooli lõpetajaid oli 14. Arvukamalt kursusi toimus Lõuna-Eestis (Tartus, hiljem Tartu EPS-i õppetalus Vahil, Vändras ja Võrus), kuid osalejaid oli ka Põhja-Eesti maakondadest. Võru kursustest on ilmunud põhjalikum ülevaade.⁴⁵ Kahel Põhja-Eestis toimunud talvekursusel oli osalejaid üle poolesaja. Alampõllutöökooli haridust andnud kursuste lõpetanute arv oluaks veelgi suurem, kui realiseerunuks talvekursuste korraldamise kavad Pärnus ja Hallistes.

Lisaks pikemaajalistele kursustele korraldati arvukalt ka paar päeva kuni mõni nädal kestnud lühikursusi, mille eesmärgiks oli anda majapidamisi ümber korraldama asunud põllumeestele vajalikke põhiteadmisi. Lühikursustel käsitleti reeglina mõnd kitsamat valdkonda (loomakasvatus, linnukasvatus, loomasööda kasvatamine, maaparandus, aiandus, mesindus jne.). Tutvustati ka ühistegevuse aluseid ja õpetati majapidamise juhtimist, populaarsed olid toiduvalmistamise koolitused.

Ühispiimatalituste ja karjakontrollühingute arvu kiire kasv 20. sajandi esimese kümnendi teisel poolel tõi kaasa kindla õppekava järgi spetsialiste – kontrollassistendid, meierid, masinistid jt. – ette valmistavate kursuste korraldamise. Kursustele pääsemiseks võidi nõuda eelnevat töökogemust, sageli lisandus sellele veel põllutöökooli või talvekursuste lõpetamise nõue. Sääraste erikursuste korraldamiseks oli reeglina vaja praktikabaasi. Näiteks kui Põhja-Liivimaa keskselts korraldas esimesed karjakontrollassistendite kursused (1913), tehti praktilised tööd veterinaariainstituudi professori Karl Happichi juhitud piimandusbakterioloogia laboris, kus valmistati hapukoorevõi tegemiseks vajalikku bakterikultuuri. Happichi abi kasutas Tartu EPS kontrollassistendite ja meierite kursuste korraldamisel edaspidigi, samuti tegutses kuulus teadlane eksperdina ühenduse korraldatud põllumajandusnäitustel. Aastaks 1917 oli keskselts korraldanud Vahil viis kolme kuulist kontrollassistendite kursust (100 osalejat) ning neljakuulise karjatalitajate kursuse O. Pärlini talus Sojamaal (10 osalejat).⁴⁶ Läänemaal toimusid esimesed kontrollassistendite kursused suvel 1917 instruktor Aleksander Saarele kuulunud Täebla mõisas. Olulisteks kujunesid veel aastast 1908 tegutsenud majapidamis- ja aianduskursused (Tartumaal Võnnus, Sahkapuul, Liplapil ja Amblas). Hinnangute kohaselt osales neil kursustel 400–500 isikut. Märkigem, et Sahkapuu ja Liplapi kursused tegutsesid tegelikkuses koolidena, kuid eestikeelse õppe säilitamiseks hoiduti nimetust muutmast.⁴⁷

Erinevatel H. Laasi korraldatud kursustel oli osalejaid paarisaja ringis. Keerukas on kindlaks määrata mitmesugustel lühematel kursustel osalejate arvu, mis aastati oli erinev, kõikides 6000–7000 piirimal.⁴⁸

► ühetähendusliku resolutsiooni eesti keeles õppimise kohta: las nad õpivad seda kodus (V. Sirk. Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani, lk. 191).

⁴³ Sellel teemal pikemalt: <https://www.pollumajandus.ee/uudised/2018/08/21/fotod-100-aastat-janeda-pollutokooli> Jänedas põllutöökooli; https://agrt.emu.ee/pdf/chronicle/1996_1_lepajoe.pdf

⁴⁴ V. Sirk. Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani, lk. 195–198.

⁴⁵ H. S. Tartu Eesti Põllumeeste Selts põllumajandusliku kutsehariduse edendajana. – H. Suursööt (toim.). Tartu Eesti Põllumeeste Selts 1870–1940: Tartu näitus 24.–27. augustini 1940. Tartu: Tartu Eesti Põllumeeste Selts, 1940, lk. 63–64; Võru põllutöökooli tegevuse ülevaade. – Maaliit, nr. 130, 28.09.1918, lk. 1–2.

⁴⁶ Põhja-Liivimaa Keskseltsi karjaparanduse tööst. – Põllutööleht 1918, nr. 6, 29.05.1918, lk. 47; Prof. Karl Happich †. – Postimees, nr. 186, 18.06.1923, lk. 3.

⁴⁷ V. Sirk. Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani, lk. 204–210.

⁴⁸ V. Sirk. Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani, lk. 195; samuti on teada, et aastatel 1914–1917 kuulas Põhja-Liivimaa karjakasvatuse ettelugemisi 15 000 inimest (Põllutööleht 1918, nr. 6, 29.05, lk. 47), lisaks toimusid veel maaparandust ja taimekasvatust käsitlevad loengud.

Nõuandevõrgustiku teke ja areng. Nõustajatena tegutsenud isikud

Esimesed põllumajandusnõustajad alustasid tegevust põllumeeste seltside juures 20. sajandi esimestel aastatel. Lisaks juba eespool nimetatud A. Johansonile Viljandis tegutses nõustajaid tõenäoliselt teistegi suuremate seltside juures. Raha nõustajate palkamiseks piisas eelkõige suurematel seltsidel, väiksematel raha nappis ja regulaarset nõustamist nad endale lubada ei saanud. Ehkki aasta-aastalt suurenesid võimalused saada nõuandetööks riigilt ja rüütelkonnalt rahalist toetust, eeldas see seltsidevahelist kokkulepet ja seltsideülese nõustaja institutsiooni ellukutsumist.

Kuigi kubermangude tasandil tegutsevate „rändõpetajate“ ametisseadmisest oli räägitud varemgi, realiseerus ettevõtmine aastal 1907 A. Johanson ja Voldemar Brindfeldti palkamisega Põhja-Eesti põllutöö ja karjakasvatuse instruktoriteks. K. Arro ja A. Lilienblatt, nende ametivennad Lõuna-Eestis, alustasid tööd kaks aastat hiljem (1909).

Esimestel tööaastatel tuli instruktoritel anda nõu mitmesugustes valdkondades (maaparandus, tõuaretus, masinad, piimandus, ühistegevus jne.). Võimalus spetsialiseeruda kitsamatele valdkondadele avanes uute instruktorite lisandudes. Karjakasvatuse nõustaja Karl Illimar ja maaparandusinstruktor A. Saar alustasid Põhja-Eestis tegevust aastal 1910. Järgmisel aastal (1911) alustasid Lõuna-Eestis karjakasvatuse ja maaparanduse instruktoritena tööd P. Kallit ja H. Johani.

Maaparandusnõustaja ja vastset moodustatud maaparandusbüroo juht H. Johani oli esimene kõrgharidusega palgatud instruktor (Põhja-Eesti keskseltsi juures kutsuti maaparandusbüroo ellu aastal 1913). Põhja-Eesti esimeseks kõrgema haridusega instruktoriks sai Johannes Zimmermann, kes pärast V. Brindfeldti tervislikel põhjustel ametist loobumist aastal 1911 hakkas tööle loomakasvatuse instruktorina. Nõuandetöö alustamine kodumajanduse valdkonnas algas aastal 1910 Emma Leesmenti (Mälberg) asumisega Lõuna-Eesti kesктоimkonna teenistusse, aasta hiljem (1911) alustas Põhja-Eestis kodumajandusnõustajana tööd Amalie Arro (Liebus). Kolmanda kodumajanduse edendajana nimetagem aastal 1913 Leesmenti asendanud Marta Riivest (Põld).

Vahetult enne Esimest maailmasõda suurenes keskseltside palgaliste nõustajate arv veelgi: lisandus viis karjakasvatuse ja neli põllutöö instruktorit. Karjakasvatuse nõustajatena Lõuna-Eestis alustasid aastal 1911 P. Kallit ja Otto Pärlin. Nendega samal ajal tööle asunud Jaan Hünerson vedas tegevjuhina (sekretärina) Lõuna-Eesti keskseltsi töid ja tegemisi, andes ka põllutööalast nõu. Põhja-Eestis toimus ulatuslikum nõustajate ringi laienemine aastal 1913. Uute loomakasvatuse instruktoritena asusid tööle Aleksander Gerberson, Jaan Johanson ja Jüri Ormisson ning soomlane Kalle Rantanen vastloodud ülemkarjakontrollassistendi ametikohale. Uuteks põllutöö nõustajateks said Johannes Lehtmann (kõrgharidusega nn. eriteadlane), Mihkel Klettenberg ja keskseltsi sekretär Eduard Laur. Nõustajate arvu kiire kasv pani aluse maakondlike nõustajate institutsiooni tekkele. Looma- ja taimekasvatuse kõrval hakati aasta-aastalt järjest enam väärtustama aiandust. Läbimurdeks kujunes aasta 1912, kui Põhja-Eestis asus ametisse aianduse instruktor. Keskselts valis aiandust edendama aiandusäri omaniku, eelmisel aastal (1911) Kullamaa EPS-i juures sama ametit pidanud Tõnu Reimi (Tartus eraldi aianduse instruktorit pikemat aega ametis ei olnud, aiandushuvilisi põllumehi nõustasid tegevaednikud, teiste seas Wittstock/Dosse aiatöö õppeasutuse lõpetanud Julius Nurmberg).

Erinevate ühistute (piima-, hoiu- ja laenu-, majandus- ning tootmisühisused, maaparandus, karjakontroll jt.) asjatundjate kaasamine nõuandetöösse võimaldas põllumeestele vahendada praktilisi kogemusi ja oskusi. Ühistulise piimanduse edendamisse andsid märkimisväärse panuse PK Estonias töötanud J. Emblik ja Martin Määr. Emblik alustas Lõuna-Eesti nõustajana aastal 1910, Põhja-Eestis tegutsenud Määr kolm aastat hiljem (1913). Piimanduse

arendamise andis olulise panuse ka Tartu Veterinaarinstituudi professor K. Happich. Vahil ja Tartus toimunud kursustel oli Happichi kanda bakterioloogialase õppe (pisielukate õpetus) korraldamine. Piimhappebakteri avastaja ja hapukoore juuretise valmistajana oli veterinaariinstituudi bakterioloogia laboratooriumit juhtinud Happichil keskne roll üleminekul paremini säiliva hapukoorevõi tootmisele (vähese soolasisaldusega hapukoorevõi oli 1930. aastatel maailmaturul kaubamärgina tuntuks saanud „Eesti Või“).

Teine valdkond, mille puhul kaasati sageli nõustajaid väljastpoolt, oli ühistegevus. Üldisemates, eelkõige õiguse ja raamatupidamise valdkondades toetasid ühistuid Ühistegelise büroo ja selle eelkäijatega (Tallinna Ühistegevuse Edendamise Selts, Tartu Eesti MÜ) seotud isikud.

Esimese maailmasõja eelõhtuks oli instruktorite arv ületanud veerandsaja piiri. Kasvav vajadus teadmiste järele, samuti instruktorite spetsialiseerumine olid kaasa aidanud ametikoha prestiiži tõusule. Uute tegevussuundadena olid nõuandetöösse lisandunud katseasjandus (põllud, seemned, tõuloomad), väikelooma- ja linnukasvatust jne.

Keerukaks katsumuseks sai põllumeestele Esimese maailmasõja puhkemine. Tsiteerigem siinkohal Põllutöölehes (17.12.1914) avaldatud kirjutist: „Keset suve löi sõjaleek loitama. 60,000 Eesti sõjameest, pääasjalikult senised põllumehed [– – –] Põllutöö Kesksekseltsist kutsuti lipu alla: Ertel, Hünerson (wabastati nõrga terwise pärast), Johani, Lilienblatt, Raud – ametnikkude hulgast, ja Kissa, Krillo, Nõmmik, Weisson, Wunk eestseisusest ning rewisjoni-toimekonnast. Nüüd on Wungil haav jalas, Johani põeb raskesti, Lilienblatt puhkab kalmu all...“

Esimese maakondliku instruktorina alustas 1914. aastal Järvamaal tegevust Jaak Sõrmus, tehes seda Eestimaa keskseltsi egiidi all.⁴⁹ Aastal 1916 alustasid maakondlikud instruktorid tegevust kõigis Lõuna-Eesti maakondades: J. Tarmisto Võrus, T. Pool Pärnu- ja Mihkel Pill Tartu-, Aleksander Männik Viljandi- ning Heinrich Lauri Saaremaal. Maakonnaagronoomid, kelle määras ametisse Liivimaa kuberner (ühtlasi tarbeainete volinik), kujunesid valdkondadeülese nõuandetöö koordineerijaiks maakondade tasandil. Ühelt poolt võib seda seostada Liivimaa lõunaosas Lätis toimunud sõjategevusega, teiselt poolt annab see aga tunnistust pädeva eestlastest spetsialistide kaadri olemasolust. Tagasivaates sai oluliseks muutuseks veel Jaak (Jakob) Pillikse palkamine masinatundmise instruktori ametikohale (1914).

Põhja-Eestis toimunud tagasihoidlikumad arengud seletuvad Eestimaa kubermneri Korostovetsi tõrjuva suhtumisega keskseltsi tegevusse. Korostovetsi lahkumise järel aastal 1916 keskseltsi tegevus elavnes. Isikute tasandil toimunud muutused olid Põhja-Eestis väiksemad, piirdudes peamiselt uute inimeste leidmisega ametist lahkunud või mobiliseeritud nõustajate asemele (heinakasvatuse instruktor Juhan Kalm, põllutöö instruktor Jaan Mets jt.).

Lisaks keskseltside palgalistele nõustajatele kaasati loengute ja kursuste läbiviimisse teisigi eriharidusega isikud, teiste seas Mihkel Pill, loomaarst A. Rängel, J. Kodres (Lõuna-Eesti) jt., Julius Aamisepp, Jaan Beeren jt. Põhja-Eestis.

Üldisemat nõustajate haridusest

Aastatel 1902–1917 tegutses põllumeeste seltside ja ühistute juures põllumajandusnõustajana üle 50 isiku. Täpset arvu kindlaks määrata on raske. Enam-vähem regulaarselt tegeles nõuandetööga enamik põllumeeste seltside palgalisi spetsialiste. Erinevate ühistutega seotud isikud võisid olla nõuandjate rollis juhuslikult, olles kaasatud näiteks kursuste läbiviimisse. Samuti on andmete katkendlikkuse tõttu välja jäänud kohalike põllumeeste seltside juures tegutsevad nõustajad.

Nõustajate institutsiooni sisseseadmine ja areng võimaldasid noortel põllumajandushariduse omandanud spetsialistidel kodumaal tööd leida, kuid oma teadmisi ja kogemusi hakkasid

⁴⁹ Piirkonnad määrati ka karjakasvatuse instruktoritele: Läänemaa (J. Ormisson), Virumaa (A. Gerberson), Järvamaa (Jüri Johanson).

jagama ka need, kes olid teadmised omandatud valdavalt mõisates praktilise õppe käigus ja end täiendanud lühiajalistel kursustel välismaal.

Noorema põlvkonna spetsialistide seas olid ülekaalus Soome põllutöökoolides õppinud isikud. Enne Esimest maailmasõda Eestis vastavad õppeasutused puudusid. Lisaks keelelisele ja geograafilisele lähedusele rääkis Soome kasuks veel tiheda, tervet riiki katva põllutöökoolide võrgustiku olemasolu.

Paljud nõustajatena tegutsenud isikud olid lõpetanud Soome vanima Harju põllutöökooli. Aastal 1900 lõpetasid kooli A. Johanson ja J. Johanson. Sama õppeasutuse lõpetanute seas olid veel A. Gerberson (1906), A. Saar (1907), P. Kallit (1910). Mainigem siinkohal veel aastal 1907 Harju põllutöökoolis Vironlahtil õpinguid alustanud ja hiljem Taanis kõrghariduse omandanud Aleksander Arakut.

Mitmetel põllumeeste seltsidega seotud isikud olid Soomest saanud erialase kõrghariduse. Mustiala kõrgema põllutöökooli olid eestlastest lõpetanud Jaan Raamot (1898) ja Jaan Kipper.⁵⁰ Aastal 1908 muutusid Mustiala ja Kurkijõe õppeasutused keskpõllutöökoolideks (kõrgem põllumajandusõpe viidi üle Helsingi ülikooli juurde). Tõenäoliselt toimus üleminek madalama taseme õppele sammhaaval, sest järgnevatel aastatel eelistasid põllumeeste seltsid palgata mõlema õppeasutuse lõpetajaid. Mustiala kooli lõpetajatest asusid instruktoritena tööle O. Pärlin (1910), J. Ormisson, M. Klettenberg, Hans Kalm, Johannes Larka, Hans Hiiop (1913), A. Gerberson (1913). Viiburi lähedal Kurkijool tegutsenud väiksema samalaadse õppeasutuse on eestlastest lõpetanud K. Illimar (1910).

Tänapäeval rohkem sordiaretajana tuntud, pikemat aega mittekoosseisulise nõustajana tegutsenud Julius Aamisepp oli aga lõpetanud Peterburis aastatel 1911–1912 põllutööministeeriumi põllutöödepartemangu korraldatud linnukasvatuse instruktorite kursused.

Mõne Soomes asunud õppeasutuse oli lõpetanud ka enamik kodunduse ja aianduse valdkonnas instruktoritena tegutsenud isikuid. A. Arro (Liebus) ja M. Riives (Pöld) läbisid vastavad kursused Järvenlinnas (aastatel 1908 ja 1912). Sippola aiatöökooli lõpetas E. Mälberg (Leesment) aastal 1910.

Aastal 1911, mil mõlemad keskseltsid palkasid esimesed kõrgharidusega spetsialistid, avarus märgatavalt ka haridusasutuste geograafia.⁵¹ (Kõrghariduse puhul jäävad arvesse võtmata eri riikide kõrgkoolide õppekavade erinevused.) Esimeste kõrgharidusega isikutena astuvad seltside teenistusse J. Zimmermann (Tartu veterinaariainstituut), H. Johani (Bonn-Papelsdorf), J. Hünerson (Bonn-Papelsdorf, lõpetas 1912). Ajakirja Põllumees toimetanud Hünerson palgati teenistusse Lõuna-Eesti keskseltsi palgalise sekretäri ametikohale ja tema õlule jäi ühenduse tegevuse suunamine. Aastal 1913 alustas Põhja-Eestis keskseltsi instruktorina tööd E. Laur, kes hiljem siirdus ühenduse sekretäri ametikohale. Mõni aasta varem (1911) oli Laur lõpetanud Riia polütehnikumi. Lauriga samal aastal alustas Lõuna-Eestis karjakasvatuse instruktorina tööd Riia polütehnikumis õpinguid alustanud, kuid Novo-Aleksandria põllunduse ja metsanduse instituudis diplomini jõudnud Jaan Mägi (tegutses hiljem TÜ loomakasvatuse professorina).

Aastatel 1914–1917 haarati nõuandetöösse tosinkond kõrgharidusega spetsialisti. Enamik neist oli kõrgkooli lõpetanud vahetult maailmasõja eel, aastal 1914. A. Arak omas Kopenhaageni kuningliku veterinaaria- ja põllumajandusinstituudi, A. Kohver ja J. Tarmisto Leipizigi

⁵⁰ Jaan Kipper (1870–1960) tegeles valdavalt talupidamisega, Esimese maailmasõja ajal tegutses lühemat aega Tallinna linna mõisate valitsejana [Linnade-liidu Tallinna komitee uued liikmed. – Tallinna Teataja, nr. 250, 1.11.1916, lk. 4]. Enne Mustialale õppima asumist oli Kipper lõpetanud Harju põllutöökooli ja oli oma lennu nelja parima seas (J. Hünerson. [Harju põllutöökool. Kiri]. – Olevik, 20.05.1897, lk. 5).

⁵¹ Pöördelise 20. sajandi algul kõrgema hariduseni jõudnud ja põllumeeste seltside tegevuses aktiivselt kaasa löönud kõrgharidusega põllumajandusspetsialistid R. Allmann, A. Eisenschmidt ja Jaan Raamot on läinud ajalukku kui ühistegevust, põllumajandusharidust ja -poliitikat suunanud suurkujud. Ülesannete rohkuse tõttu nad igapäevase nõustamistegevusega palju tegelda ei jõudnud.

ülikooli, A. Männik ja August Jürima (Jürman) Königsbergi ülikooli, J. Lehtmann Peterburi ülikooli ning T. Pool Riia polütehnikumi diplomit. Riia polütehnikumi põllumajandusteaduskonna olid instruktoritest lõpetanud ka J. Kalm (1911) ja J. Mets (1915).

Mööndustega võib kõrgharidusega isikute sekka lugeda veel M. Pilli, kellel jäi Tartu ülikooli diplom saamata diplomitöö liigse põllumajanduskallaku tõttu. Varem Venemaal sulg- ja väikeloomasvatuse instruktorina töötanud Salme Ungerson-Kissa oli õppinud Venemaa ja Saksamaa kõrgkoolides, olles tõenäoliselt esimene eesti päritolu kõrgema põllumajandusharidusega naine.

Eesti ühispiimanduse isa austavat tiitlit kandnud J. Emblük (1865–1935) oli lõpetanud Braunschweigi põllutöö- ja piimandusinstituudi Saksamaal (1898). Aastaid Saksamaal, Hollandis ja Venemaal töötanud Emblük tuli Tartu EMÜ ja Põhja-Liivimaa põllutöökeskseltsi kutsel aastal 1910 tagasi Eestisse, et piimandusinstruktorina aidata ellu kutsuda ühispiimatalitust. Pikka aega oli võõrsil töötanud samuti paljude Põhja-Eesti piimaühistute sisseseadmisel keskses rollis olnud M. Määr, kellel oli Jedimonovi I järgu piimanduskooli (endises Tveri kubermangus) diplom, lisaks oli ta haridust täiendanud K. Happichi bakterioloogia- ja piimahügieeni kursustel.

Kõrgharidust omasid ka üldisema ühistegevuse valdkonnas põllumehi nõustanud isikud. Nii näiteks oli August Hanko lõpetanud Tartu ülikooli õigusteaduskonna (1904), Hermann Namsing Lütichi kaubandusakadeemia Belgias (1903) ja Aleksander (Julius Johannes) Schnicker Saksa keskpõllumeeste seltsi ühistegevuse kooli Darmstadtis (1910).

Ehkki enamikul nõustajail oli erialane kutse- või kõrgharidus, kohtas nende seas praktikust autodidakte, kes olid oma töö käigus omandatud teadmisi täiendanud erinevatel lühemaajalistel kursustel. Reeglina olid iseõppijad pikema erialase töökogemusega isikud. Näiteks oli aiandusinstruktorina tuntud T. Reim olnud pikemat aega mõisaaednik, seejärel tegutsenud aiandusettevõtte omanikuna; Põhja-Eestis karjakasvatuse nõustajana ametis olnud V. Brindfeldt oli aga talupidaja. Iseõppija oli ka Lõuna-Eestis masinaõpetuse instruktorina töötanud J. Pillikse, üks Eesti põllumajanduse mehhaniseerimise eestvedajaid. Hakkaja ja hea tehnilise taibuga Pillikse omandas nõustaja tööks vajalikud teadmised mitmel pool Venemaal masina- ja põllutööriistade tehastes töötades.

Kokkuvõte

Pärisorjuse kaotamine 19. sajandi algul andis tsaaririigi Läänemere kubermangude talurahvale isiklikud vabadused, kuid majandusliku sõltumatuseni esialgu ei jõutud. Üleminek vabal kokkuleppel põhinevatel rendisuhetel hoopiski halvendas talurahva majanduslikku olukorda. Kaubalis-rahaliste suhete areng ühiskonnas nõudis senini paljuski isevarustamist viljelenud talu- ja mõisamajapidamistelt turutoodangu suurendamist. Põllumajandussaaduste turul tuli konkureerida teaduspõhisele põllumajandusele juba üle läinud Lääne-Euroopa riikides toodetuga. Keskvõimu initsiatiivil alanud ulatuslikuma talude ostmise algus ühelt ja põllumajanduse vähene tasuvus teiselt poolt pani nüüd juba eestlasteks saanud talurahva ette keeruka valiku: kas jätkata rentnikuna või saada taluomanikuks. Ehkki isegi tollane eestlaste juht, Postimehe toimetaja J. W. Jannsen oli kõhklevalt seisukohal talumajapidamise tasuvuse osas, teadsid laiemal silmaringiga põllumehed juba, kuidas muuta talumajapidamine tulutoovaks.

Talurahva sissetulekuid suurendava teaduspõhise põllumajanduse vahendajatena tõusevad esile kolm peamist kanalit: oma majapidamisi ümber korraldanud baltisaksa suurmaaomanikud, C. R. Jakobsoni „Teadus ja Seadus põllul“ jt. õpetlikud trükised ning põllumeeste seltsid ja -ühistud. Tuginedes põllumeeste ühenduste (põllumeeste seltsid ja kaubandus-, tootmis- jt. ühistud) tegevusele, saab teaduspõhise põllumajanduse retseptisioonis välja tuua kolm perioodi: aastad 1870–1898; 1899–1910; 1911–1917.

Varaseima perioodi tähtsündmuseks kujunes maakondlike eesti põllumeeste ühenduste teke. Viimaste tegevustes oli keskne roll C. R. Jakobsonil, kes pühendas end talurahvale teaduspõhise põllumajanduse vahendamise ülesandele. Maakondlikud põllumeeste seltsid tegelesid peaasjalikult kogemuste, oskuste ja teadmiste vahendamisega, olulisemateks väljunditeks kujunesid koosolekud, trükised ja näitused. Ehkki sõnum teaduspõhisele põllumajandusele ülemineku vajadusest oli hakanud jõudma talupidajateni, ei olnud neil rahapuudusel võimalik ümberkorraldustega alustada. Eestlaste seas levinud veendumus, et talurahvaseisuse majanduslikku arengut, talude müüki ja majandamist takistavad baltisaksa aadli erioigused, pingestas suhteid aadelkonnaga. Ehkki aadelkonna liberaalsem tiib eesotsas A. T. von Middendorffi ja N. Esseniga aitas üleminekul teaduspõhisele põllumajandusele kaasa nii jõu kui ka nõuga, leidis baltisakslaste seas neidki, kes vaenasid taluraha püüdlusi ja võitlesid seniste eesõiguste säilimise eest. Aeg-ajalt teravamaks muutunud pinged taluraha ja rüütelkonna vahel piirasid märgatavalt eesti põllumeeste ühenduste tegevust.

Järgmise perioodi alguseks kujunes aasta 1899, mil Tartus toimunud Eesti maakondlike ja kihelkondlike põllumeeste seltside saadikute kongressil kiideti heaks „uue eesti rahva majandusliste olude edendamise“ kava. Dokument pakkus välja lahenduse talumajapidamiste väiksuse probleemile; seni oli olnud teaduspõhise põllumajanduse rakendamisel eelis suurema tootmispotentsiaaliga suurmajapidamistel. Võttes eeskujuks Lääne-Euroopa väiketootjad, nägi kava ette aktiivse tegevuse alustamist ühistevõime edendamisel ja teadmiste levitamisel. Mõlema ülesande realiseerimisel saavutati märgatavat edu: Esimese maailmasõja puhkemise ajaks oli põllumeeste seltside juures sisse seatud nõustajate institutsioon ning alustatud kursuste korraldamisega, välja oli arendatud erilaadsetest ühistutest koosnenud võrgustik.

Kolmanda perioodi algusest aastal 1911 andsid märku mitu olulist sündmust. Vajadus paremini koordineerida kohalike põllumeeste seltside tegevust tõi kaasa keskseltside tekke. Väikemajapidamiste üleminekust piimakarjakasvatusele annab tunnistust ühispiimatalituste võrgustiku teke. Seega hakkas Jakobsoni propageeritud üleminek tasuvale majandamisele (arvestades suurlinnade turgude lähedust) realiseeruma alles kolm aastakümnet pärast tema surma.

Keskseltside jaoks kujunesid proovikiviks Esimese maailmasõja aastad, mil tuli asuda koordineerima elanikkonna ja sõjaväe toiduainetega varustamist. Ikaldusaastate ja mobilisatsioonide tõttu oli majapidamiste kaubatoodang vähenenud, samuti oli raskusi ühispiimatalituste tööhoidmisega. Toetamiseks majapidamisi ja ühistuid uute väljakutsetega toimetulekul, jätkasid keskseltsid nõuandevõrgustiku väljaarendamist ja laiendasid kursuste korraldamist.

Igapäevase eduka tegevusega võitsid põllumeeste seltsides ja ühistutes tegutsenud spetsialistid taluraha tunnustuse ja nii mõnedki neist valiti suvel 1917 kokku tulnud Maapäeva liikmeteks. Poliitikutena osalesid nad omariikluse väljakuulutamisel, löid kaasa iseseisvuse kättevõitmisel ning jätkasid uue riigi ülesehitamist erinevatel riiklikult olulistel ametikohtadel. Sarnaseks kujunes põllumeeste seltside ja ühistute eestvedajate saatus Nõukogude okupatsiooni perioodil. Okupatsioonivõimude silmis oli omariikluse ülesehitamine karistust vääriv tegevus, repressioonidest pääses vaid võõrsile elama asudes.

Vaadates tagasi iseseisvuse-eelsele poolele sajandile, saab tõdeda, et koos majandusliku iseseisvuse suurenemisega kasvas ka eestlaste rahvuslik eneseteadvus. Põllumeeste seltside ja ühenduste kaudu talurahvani jõudnud teadmised ja oskused võimaldasid Esimese maailmasõja järel, mil tööstusriikides valitses toiduainete nappus, muuta eksportpõllumajanduse noore riigi majanduse alustalaks.